

К.Є. Дубовик,
викладач кафедри права
та законотворчого процесу ХАрРІ НАДУ

ІНСТИТУТИ СОЦІАЛІЗАЦІ НЕПОВНОЛІТНІХ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано ситуацію стосовно суспільних інститутів взагалі та причетних до роботи з неповнолітніми.

Ключові слова: соціалізація неповнолітніх, суспільні інститути, соціальні зв'язки.

Важливим компонентом суспільства є соціальні інститути, а найголовнішим компонентом соціальних інститутів є соціальні норми, нормативність дій і взаємозв'язків різних ланок соціальної структури суспільства. Розповсюджене визначення соціального інституту як організованої системи зв'язків і соціальних норм, що об'єднують значущі суспільні цінності і процедури, які задовольняють основні потреби суспільства. Тут суспільні цінності – ідеї і мета, що їх ставлять люди для задоволення своїх потреб, обираючи різні інструменти для їх реалізації, тобто, вибираючи стандартизовані зразки поведінки в спільносних процесах, а система соціальних зв'язків – сплетіння соціальних статусів, з допомогою яких поведінка людей реалізується і утримується в певних суспільних нормах і межах.

Суспільний інститут – стійкий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, постанов, що регулюють різні сфери людської діяльності та організують їх у систему ролей і статусів, що утворюють соціальну систему.

Інституалізація – процес визначення і закріплення соціальних правил і норм, ролей і статусів, приведення їх до системи, здатної діяти в інтересах задоволення певних суспільних і соціальних потреб, забезпечення передбачуваних схвалюваних певним соціальним середовищем, поведінкою людей. У будь-якому інституціолізованому середовищі особа здійснює певну соціальну роль. Суспільні інститути діють у системі соціальних структур

суспільства від імені суспільства і в інтересах людей з метою задоволення їх потреб. Процес інституалізації включає низку положень:

1. Однією з необхідних умов появи суспільних інститутів є відповідна соціальна потреба. Інститути покликані організовувати спільну діяльність людей з метою задоволення тих чи інших соціальних потреб. Виникнення визначених суспільних потреб, а також умови для їхнього задоволення є першими необхідними моментами інституалізації.

2. Суспільний інститут утворюється на основі соціальних зв'язків, взаємодії і відносин конкретних осіб індивідів, соціальних груп і інших спільнот. Суспільні інститути мають надіндивідуальний характер, свою власну системну якість. Тобто суспільний інститут являє собою самостійне суспільне утворення, що має свою логіку розвитку. З цього погляду суспільні інститути можуть бути розглянуті як організовані соціальні системи, що характеризуються стійкістю структури, інтегрованістю їх елементів і визначеною мінливістю функцій. Насамперед, це система цінностей, норм, ідеалів, а також зразків діяльності і поведіння людей і інших елементів соціокультурного процесу. Ця система гарантує подібну поведінку людей, погоджує і направляє їхні визначені прагнення, встановлює способи задоволення їхніх потреб, вирішує конфлікти, що виникають у процесі повсякденного життя, забезпечує стан рівноваги і стабільності в рамках тієї чи іншої соціальної спільноти і суспільства в цілому. Лише наявність цих соціокультурних елементів не забезпечує функціонування суспільного інституту. Для того щоб він працював, необхідно, щоб вони стали надбанням внутрішнього світу особистості, були засвоєні ними в процесі соціалізації, втілилися у форму соціальних ролей і статусів. Засвоєння індивідами всіх соціокультурних елементів, формування на їхній основі системи потреб особистості, ціннісних орієнтацій і сподівань є другим важливим елементом інституалізації.

3. Третім важливим положенням інституалізації є організаційне оформлення суспільного інституту. Зовні суспільний інститут являє собою

сукупність осіб, установ, які мають визначені матеріальні засоби і виконують визначену соціальну функцію. Отже, кожний суспільний інститут характеризується наявністю мети своєї діяльності, конкретними функціями, що забезпечують досягнення такої мети, набором соціальних позицій і ролей, типових для даного інституту.

Таким чином із вищевикладеного можна зробити висновки, що суспільні інститути – це організовані об'єднання людей, які виконують визначені соціально значущі функції, що забезпечують спільне досягнення цілей на основі виконуваного членами своїх соціальних ролей, що задаються соціальними цінностями, нормами і зразками поведінки.

Для людського суспільства життєво необхідно закріпити деякі типи соціальних відносин, зробити їх обов'язковими для членів визначеного суспільства чи визначеної соціальної групи. Це насамперед відноситься до тих соціальних відносин, вступаючи в які, члени соціальної групи забезпечують задоволення найбільш важливих потреб, необхідних для успішного функціонування групи як цілісної соціальної одиниці. Так, потреба у відтворенні матеріальних благ змушує людей закріплювати і підтримувати виробничні відносини; потреба соціалізувати підрастаюче покоління і виховувати молодь на зразках культури групи, закріплювати і підтримувати сімейні відносини, відносини навчання молоді. Система соціальних ролей, статусів і санкцій створюються у вигляді суспільних інститутів, що є найбільш складними і важливими для суспільства видами соціальних зв'язків.

Суспільні інститути відрізняються за типом потреб та інтересів, своїми функціональними якостями. Слід виділити п'ять основних: економічний, політичний, освітній, релігійний і сімейний.

Економічні інститути – найстійкіші, із суворою регламентацією соціальних зв'язків у сфері господарської діяльності (виробництво, розподіл благ і послуг, регулювання фінансів, організація і поділ праці, трудова діяльність, ринок, власність та ін.). Забезпечують усю сукупність виробництва і

розподілу суспільного багатства, з'єднуючи разом з тим, економічне життя з іншими сферами соціального життя.

Політичні інститути, тобто суспільні інститути, пов'язані із завоюванням влади, її здійсненням і розподілом, забезпеченням функціонування суспільства як цілісності: держава, адміністративні органи, політичні партії і рухи, об'єднання, армія та ін. Тут поширені певні форми діяльності: мітинги, демонстрації, вибори та ін. Кожен з політичних інститутів здійснює певний вид політичної діяльності і включає соціальні спільності, групи, що спеціалізуються на її реалізації, політичні норми, регулюючи відносини всередині політичних інститутів і між ними, а також між політичними і неполітичними інститутами, матеріальні ресурси, необхідні для досягнення поставленої мети. Забезпечують відтворення і стійке збереження ідеологічних цінностей, стабілізують домінуючи в суспільстві соціально-класові структури [6].

Соціокультурні й виховні інститути ставлять за мету освоєння і наступне відтворення культурних і соціальних цінностей, включення індивідів у визначену субкультуру, а також соціалізацію індивідів через засвоєння стійких соціокультурних стандартів поведінки, і нарешті, захист визначених цінностей і норм.

Нормативно орієнтовані інститути морально-етичної орієнтації і регуляції поведінки індивідів. Їх мета – додати поведінці і мотивації моральну аргументацію, етичну основу. Ці інститути затверджують у співтоваристві імперативні загальнолюдські цінності, спеціальні кодекси й етику поведінки.

Нормативно-регламентовані інститути – визначають суспільно-соціальну регуляцію поведінки на основі норм, правил і розпоряджень, закріплених в юридичних і адміністративних актах. Обов'язковість норм забезпечується примусовою силою держави і системою відповідних санкцій.

Церемоніально-символічні і ситуаційно-конвенціональні інститути засновані на тривалому прийнятті конвенціональних норм, їх офіційному і неофіційному закріпленні. Ці норми регулюють повсякденні контакти, різноманітні акти групового і між групового поведіння. Вони визначають

порядок і спосіб взаємного поводження, регламентують методи передачі й обміну інформацією, вітання, звертання тощо, регламент зборів, засідань, діяльність об'єднань.

У процесі інституалізації стихійні і нестійкі форми політичної діяльності набирають певності, а також здатності до саморегулювання. Політичні інститути – забезпечують відтворення, стабільність і регулювання політичної спільності попри на зміну її складу, посилюють соціальні зв'язки і внутрішню групову згуртованість, здійснюють контроль за політичною поведінкою членів суспільства та ін.

Інститути культури і соціалізації – найстійкіші, чітко регламентовані форми взаємодії з приводу зміцнення, створення і поширення культури, соціалізації особи, оволодіння ними культурних цінностей суспільства (сім'я, освіта, наука, художні творчі об'єднання та ін.). У сучасних розвинутих суспільствах домінуючим виступають інститути науки і масової вищої освіти, що забезпечують інтернаціоналізацію цінностей, компетентність, ерудицію, незалежність особистої відповідальності і раціональності, ефективності дії тощо. У високорозвинутих суспільствах соціальними інститутами стають і багато видів діяльності у сфері науки, медицини та ін. [8].

Суспільні інститути здійснюють у суспільстві важливі функції: інтеграцію і об'єднання суспільства, диференціації, поселення за певними соціальними статусами і ролями, вироблення чітких норм, правил, принципів життєдіяльності суспільних спільностей; регулювання відносин у соціальних спільностях, залучення людей до суспільної діяльності, здійснюють соціальний контроль. Інститути бувають монофункціональні і поліфункціональні, залежно від кількості основних і неосновних функцій, що вони реалізують. Проте, якщо сталися зміни, які в соціальних потребах не знаходять адекватного відображення у структурі і функціях відповідного соціального інституту, то в його діяльності виникають явища дисфункції. Дисфункції виражаються в нестачі матеріальних засобів і в організаційних неполадках, у неясності мети діяльності.

Одним з явних виражень дисфункції суспільного інституту є персоналізація його діяльності. Суспільний інститут функціонує за своїми, об'єктивно діючими механізмами, де кожна людина, на основі норм і зразків поведінки, відповідно до свого статусу, відіграє визначені ролі. Персоналізація суспільного інституту означає, що він перестає діяти відповідно до об'єктивних потреб і об'єктивно встановлених цілей, змінюючи свої функції залежно від інтересів окремих осіб, їх персональних якостей і властивостей.

Незадоволена суспільна потреба може бути зумовлена стихійною появою нормативно неурегульованих видів діяльності, що прагнуть заповнити дисфункцію інституту за рахунок порушення існуючих норм і правил. У своїх крайніх формах подібна активність може виражатися в протиправній діяльності. Так, дисфункція деяких економічних інститутів є причиною існування “тіньової економіки”, наслідком чого є спекуляція, хабарництво, крадіжки та інше. виправлення дисфункцій може бути досягнуто зміною самого суспільного інституту чи створенням нового суспільного інституту, який задовольняє дану суспільну потребу [5].

Вироблюючи нормативну основу поведінки, регулюючи розподілення соціальних благ, забезпечуючи розвиток та переміщення груп неповнолітніх у соціальному просторі, соціальні інститути виконують функції соціалізації та інтеграції. Тобто, допомагаючи або перешкоджаючи включенню молоді в суспільство, вони несуть відповідальність як за успішність інтеграційних процесів в цілому, так і за соціальну мобільність відокремлених груп. Особливе положення неповнолітніх у суспільстві, що пов'язане із соціальним становленням, надає першочергове значення її взаємодії з найважливішими інститутами соціалізації – сім'єю, освітою, зайнятістю, релігією, інформацією.

Зміна існуючих соціалізаційних механізмів є джерелом формування цілої низки ситуацій ризику для молодого покоління. Стрімке соціальне розшарування, порушення виробничих зв'язків, явне та приховане безробіття, які постали результатом виникнення нових видів економічної діяльності, у першу чергу, впливають на стан та внутрішньосімейні відносини.

Різке падіння життєвого рівня більшості українських сімей є передумовою суттєвого зниження аскриптивного статусу неповнолітніх. З кожним роком зменшується кількість родин, які узмозі успішно виконувати обов'язки стосовно утримування своїх дітей. У зв'язку з цим загострюється ризик нерівності можливостей для вертикальної мобільності молоді.

Внутрішньосімейні відносини, з точки зору взаємодії різних поколінь, потерпають у суспільстві ризику чергової кризи. Джерелом цієї кризи став гострий ціннісний конфлікт у суспільстві, зведений політиками та засобами масової інформації до простої дихотомії типу комуністична диктатура-демократія, консерватизм-новаторство та ін. Згідно з цим розділилося суспільство. Порушились всі уявлення, що були орієнтирами в житті. Розуміючи, що соціальна ситуація та моделі поведінки докорінно змінилися, батьки часто не взмозі надати дітям допомогу та підтримку.

У результаті неповнолітні постають перед необхідністю самостійного життєвого вибору, до якого не готові ні вони самі, ні їх батьки. Загострюється ціннісний розрив між поколіннями і відбувається відсудження молоді людини від сім'ї. Це також стає причиною ризику серед неповнолітніх та виникнення девіації. Порушенню підлягається джерело первинних соціальних знань та досвіду. Сім'я, залишаючись останньою опорою неповнолітніх, поступово втрачає свій вплив як інститут соціалізації [10].

Розглянемо дію в соціальній структурі суспільства соціального інституту сім'ї. Сукупність суспільних цінностей – це любов, ставлення до дітей, сімейні правила і обставини, також переплетіння різних соціальних статусів і ролей (статуси і ролі чоловіка і дружини, дитини, підлітка, братів, сестер та ін.), за допомогою яких здійснюється сімейне життя. Родина як осередок суспільства є невіддільною складовою частиною суспільства. І життя суспільства характеризується тими ж духовними й матеріальними процесами, як і життя родини.

Освіта як суспільний інститут відповідає за своєчасну і адекватну підготовку людей до повноцінного функціонування в суспільстві. Система

освіти не єдиний, але надзвичайно важливий фактор соціалізації громадян. Осягнути суть і специфіку системи освіти як суспільного інституту можливо тільки на основі з'ясування таких її специфічних рис:

1. Соціально значущі функції навчання і виховання, підпорядковані суспільним потребам.
2. Форми закладів освіти, їх певна організація і становище в суспільстві.
3. Певні групи осіб, які професійно здійснюють функціонування цього інституту, певний статус цих осіб у суспільстві.
4. Використання освіти як механізму запобігання соціально небажаним впливом.

Система освіти – також соціальний інститут, який певними методами реалізує процес соціалізації людей, передусім підростаючого покоління, тобто здійснює підготовку і залучення до життя суспільства через навчання і виховання.

Специфічність процесу соціалізації людей у системі освіти полягає в тому, що він відбувається цілеспрямовано, систематично, планомірно, за допомогою певних спеціалістів (педагогів), у спеціальних закладах.

Соціальна функція освіти – це роль, яку соціальний інститут виконує стосовно потреб суспільства або його частини. Однією з основних соціальних функцій сучасної системи освіти є функція професійної соціалізації, тобто підготовка кваліфікованих кадрів для всіх сфер суспільного життя. Професійна спрямованість у різні часи виявляється по-різному, що було зумовлено неоднаковими суспільними потребами у світі.

Виховна функція системи освіти полягає у формуванні за допомогою цілеспрямованої діяльності в підростаючих поколіннях певних рис, світогляду, визнання пануючих у даному суспільстві норм поведінки, тобто в підготовці молоді до виконання певних соціальних обов'язків. Виховання молоді в дусі конформізму, визнання культурних цінностей та ідеалів, що склалися в суспільстві, сприяє підтриманню існуючого соціального порядку. Але освіта сприяє і соціальним змінам, які відбуваються у зв'язку з переоцінкою існуючих

знань і цінностей. Має вищезазначена функція освіти й особливий аспект – забезпечення соціального контролю, нагляду за дитячою, підлітковою і юнацькою віковими групами. У сучасному світі освіта вважається обов'язковою. Згідно із законодавством, діти зобов'язані перебувати в школі п'ять або шість днів на тиждень. Весь день їхню поведінку контролюють вчителі та вихователі. Цей аспект виховної функції освіти важливий і в тому сенсі, що школа часто відіграє роль компенсуючого фактора для дітей із неблагополучних сімей.

Система освіти виконує і функцію загальноосвітньої підготовки. Саме в ній виявляються відмінності між спеціальною і загальною освітою. Загальноосвітня підготовка допомагає розширити межі професіоналізму, розкриває простір ерудиції та кругозору.

Основні функції системи освіти в різних країнах і в різні історичні періоди виявляються неоднаково. Це залежить від стану і потреб суспільства, від визначених державою соціальної мети і принципів освіти [7].

Релігія є необхідним складовим елементом суспільного життя, у т.ч. і духовної культури суспільства. У розвинутій формі релігійні організації становлять складну централізовану і ієрархічну систему – церкву. Церква як суспільно-історична освіта – один із важливіших суспільних інститутів.

У сучасній соціології релігії можна виділити два рівні вивчення релігійних феноменів: теоретичний та емпіричний. На теоретичному рівні церква розглядається як суспільна підсистема та вивчається її взаємодія з іншими соціальними структурами. На емпіричному рівні вивчається релігійність окремих особистостей, різних соціально-демографічних груп, норм і цінностей, до тієї чи іншої конфесії на життєві позиції і спосіб життя людей, причини існування релігії в суспільстві. З'єднувальною ланкою між теоретичним та емпіричним соціологічним дослідженням виступає вивчення церкви в якості специфічного суспільного інституту. У цьому випадку церква є стійким комплексом формальних та неформальних правил, ідей, принципів, цінностей та норм, що регулюють повсякденну життєдіяльність людей і

організують їх у систему соціальних статусів і ролей залежно від їх ставлення до Бога, інших сил, що надають духовну опору людині.

У функціонуванні релігії та церкви, що виступає в ролі суспільного інституту, важливе значення мають духовно-моральні феномени – релігійна свідомість, релігійна психологія, морально-етичні правила. Зведення морально-етичних правил – це уява стосовно праведного способу життя. Відомий американський етнограф Б. Малиновський пов'язував існування релігійної віри з необхідністю людей в опануванні сенсу життя.

За Дюркгеймом, релігія не тільки відбиває структуру суспільства, але і укріплює її, концентрує увагу і надію людей на загальних віруваннях, тобто виробляє загальні цінності і норми, виконуючи, таким чином, функцію об'єднання або інтеграції членів даного суспільства [9].

Навайжливішим суспільним інститутом, що впливає на людину, є засоби масової інформації. Так, телебачення є не тільки основним джерелом інформації, а й важливим чинником виховання, насамперед, неповнолітніх громадян країни. Аналіз причин та умов, що породжують протиправну поведінку підлітків, показує, що поряд з іншими чинниками – похибками сімейного виховання, економічною нестабільністю та ін., нового забарвлення та актуальності набуває така складова, як деструктивний вплив ЗМІ [12].

У сучасній психології є три основні гіпотези, які пояснюють механізми впливу демонстрованих на телеекранах сцен насильства на поведінку людини, зокрема неповнолітніх, оскільки молодь є найбільш уразливою до сприйняття такої інформації.

1. Гіпотеза моделі, згідно з якою агресивна поведінка людини виникає внаслідок копіювання спостережуваних агресивних дій декого із соціального оточення (батьків, однолітків, телегероїв та ін.). Таким чином, така поведінка стає зразком для наслідування. Результати більшості проведених експериментів свідчать на користь цієї версії.

2. Гіпотеза каталізатора, згідно з якою сцени насильства стають стимуляторами збуджуваності та імпульсивної поведінки у глядачів. Обидві ці

гіпотези об'єднуються загальним висновком – показ сцен насильства спричинює розвиток агресивності у глядачів.

3. Гіпотеза “катарсису” ґрунтується на результатах деяких досліджень, які, навпаки, вказували, що нібито демонстрація сцен насильства приводить до послаблення агресивності. Відбувається своєрідний „катарсис” – скидання емоційного напруження. Але поряд із цим спостерігалось породження байдужості до актів насильства [3].

Наведений розбіг гіпотез засвідчує, що питання впливу ЗМІ на психіку людини та її поведінку потребує подальшого дослідження. Тим більше, що інформаційний простір в Україні є достатньо широким, адже на даний час до державного реєстру телеорганізацій занесено 1052 організації [4].

Особливо це стосується вивчення взаємозв'язку між протиправною поведінкою неповнолітніх та агресивною телепродукцією, після перегляду якої підлітки можуть отримувати уявлення про насильство як ефективний засіб вирішення своїх проблем [1].

Так, за даними К. Тарасова, є три передумови деструктивного впливу фільмів з елементами насильства.

1. Значна кількість агресивної телепродукції; при цьому насильство стає пріоритетною основою створення образу кіногероя.

2. Масове сприйняття таких фільмів молодіжною аудиторією, при цьому рейтинги різноманітних кримінальних фільмів та бойовиків у молодіжному середовищі достатньо високий. У рекламі сцени насильства часто передаються у вигляді гри або з елементами гумору [10].

3. Усвідомлена чи неусвідомлена схильність значної частини молоді до переймання досвіду насильства, передусім, це стосується так званої групи ризику, представники якої вдаються до таких дій задля вирішення певних життєвих проблем. Особливо, коли злочинця показують як розумну, сміливу, красиву молоду людину, тобто як зразок для наслідування [11].

На думку М. Слободяна, фільми з “агресивним начиненням” стають ефективним знаряддям масового психопрограмування підлітків. Тотальна

гіпнотизація, активізація засобами телебачення відповідних емоцій – усе це впливає на формування моралі юного покоління, спричинює поширення та зміцнення девіантної поведінки в побуті. Зображення на телеекрані насильства стає для певної категорії молоді своєрідним подразником, заманливою моделлю поведінки. Такі фільми почасти надають і повний набір кримінальних “інструкцій”, своєрідного керівництва до дії [2].

Таким чином, розглянувши вищезазначені суспільні інститути, стає зрозумілим, що лише інститут церкви сьогодні має позитивний вплив на формування особистості молодої людини. Для покращання виховної ролі у вихованні неповнолітніх необхідне втручання держави, припинення пропагування агресії, насильства та аморальної поведінки серед неповнолітніх ЗМІ, пропагування на державному рівні цінностей родини, освіти, здорового способу життя та поваги до оточуючих.

Список використаних джерел

1. *Бень А.* Шансонізований телерадіопростір // Голос України. – 2004. – № 34. – С. 31.
2. *Гордяков О.* Влияние личностной агрессивности и тревожности подростков на эмоциональное отношение к агрессии в телевизионной рекламе // Психологический журнал. – 1999. – № 4. – С. 100-101.
3. *Дроздов О.* Засоби масової комунікації як фактор агресивної поведінки молоді // Вісник Харків. нац. ун. – 2002. – № 483. – С. 51. – (Сер. ”Психологія”).
4. *Дроздов О.* Телебачення як джерело впливу на соціальну спрямованість молоді / Матеріали методологічного семінару Академії педагогічних наук України. – К., 1998. – С. 482.
5. *Корженко В.* Філософія виховання: зміна орієнтацій. – К.: УАДУ, 1998. – С. 17.
6. *Кравченко А.* Социология для экономистов: Учебное пособие для вузов. – М., 2000. – С. 41.
7. *Социология : учеб. пособие / под ред. А. Еслуква* – Минск : ТетраСистемс, 1998. – С. 560.
8. *Тодика Ю., Клименко Г.* Основи конституційного права України. – К. : 2006. – С. 84.
9. *Философия : курс лекций / науч. руковод. В.Калашников.* – М. : ВЛАДОС, 1997. – С. 384.
10. *Чупров В., Zubok Ю., Уильямс К.* Молодежь в обществе риска. – М. : Наука, 2003. – С.105.
11. *Энциклопов С.* Некоторые проблемы психологи агрессивного поведения // Дети и насилие // матеріали Всерос. научно-практ. конф, Москва-Санкт-Петербург, 2 – 8 окт., 1994. – Екатеринбург, 1996. – С. 31.
12. *Юдина Е.* Насилие в документальной телереальности // Высшее образование в России. – 2002. – № 3. – С. 81.
13. *Яременко О.* Роль засобів масової інформації та інших джерел у формуванні здорового способу життя молоді. – К., 2000. – С. 22.

Dubovik K.E. Public institutes and place among them institutes which are engaged in the decision of problems of minor citizens.

The situation concerning public institutes in general and as that that are engaged in the decision of questions of minor citizens at the present stage in Ukraine is analysed.

Key words: socialization of minor, public institutes, social connections.

Дубовик К.Е. Институты социализации несовершеннолетних: общетеоретический аспект.

Проанализирована ситуация относительно общественных институтов вообще и причастных к работе с несовершеннолетними.

Ключевые слова: социализация несовершеннолетних, общественные институты, социальные связи.